

PER-ANDERS FORSTORP

FOLKRÖRELSEFORSKNING INIFRÅN

E.H. Thörnberg och
den förakademiska sociologin

Den okände mannen på Tunnelgatan

Mellan Sveavägen och David Bagares Gata i centrala Stockholm, längs den flyktväg där statsminister Olof Palmes mördare löpte, sträcker sig en kort del av Tunnelgatan. Strax nedanför trapporna som leder upp till den högre belägna gatan återfinns en liten staty av en man på en stensockel. Statyn restes 1987 och föreställer Ernst Herman Thörnberg (1873–1961). Minnesplaketten bär texten »Sjävlärd, folkbildare och hedersdoktor». Platsen markerar inledningen till tunneln under Brunkebergsåsen, den närmaste vägen mellan Drottninggatan och Kungliga Biblioteket som under många år var Thörnbergs väg mellan bostaden och arbetsplatsen.

Denne man var under sin livstid mycket namnkunnig och välkänd efter en långvarig och närmast oöverträffad livsgärning som folkbildare, föreläsare och skriftställare i sociala och politiska frågor. På många sätt förkroppsligar E.H. Thörnberg det som Bengt Nerman har kallat »demokratins kultursyn», en man av folket som mer eller mindre av egen kraft, eller åtminstone utan regelrätt högre skolning, kom att bli en betydande röst i det moderna samhällets utveckling. Han är en illustration till hur ett samhälle kan ge möjlighet åt enkla människor att tillägna sig det talade och skrivna språket och därmed erövra en plats i offentlighetens ljus. Presentationen av sådana livsöden bottenar i en ideologisk övertygelse om att fördjupad bokkunskap och ökad lärdom leder till någon form av

lycka, samt att denna ökade bildning utgör ett viktigt led i utvecklingen av demokratin. Thörnberg växte bokstavligen upp med de svenska folkrörelserna, det var där han fick sin bildning. Han kunde beskriva väckelsen, arbetar- och nykterhetsrörelsen inifrån och kom därmed att bli en av dess främsta skildrare. Thörnberg kallades även »en vandrande encyklopedi», »Sveriges förste sociolog» eller »folkrörelseforskare» av dem som även kände till hans roll som vetenskaplig författare (Jäder 1968:7). Han var autodidakten som blev filosofie hedersdoktor i Uppsala 1939. Hans betydelse som en av pionjärerna i den svenska samhällsvetenskapens utveckling är väl känd.

Statyn på Tunnelgatan är inte den enda av Thörnberg. En ovanligt handfast indikation på hans allmänna eftermäle är även den skulptur som gjordes för Folkrörelsernas Konstfrämjandes räkning av Ulf Sucksdorff.¹ I en liten broschyr *Förnämligt konstverk till minne av en originell personlighet och folkbildare* [uå] adresseras »föreläsningssällskapets föreståndare och andra folkbildningsvänner». Den 20 cm höga skulpturen tillverkades i en begränsad upplaga och kunde beställas i hårdgips (för omedelbar leverans) och i brons (för något längre leveranstid). Broschyrens text lyder:

Det torde vara onödigt att närmare presentera den man, som så levande träder oss till mötes på första sidan av detta prospekt. E. H. THÖRNBERG var utan tvekan en av vårt lands mest uppskattade föreläsare och det finns väl inte många platser i vårt land som han inte besökt. Säkerligen är det också många bland dem, som sammanträffat med den originelle mannen, som också gärna vill bli ägare till den skulptur som konstnären Ulf Sucksdorff utfört, och där han fångat E. H. Thörnberg just så som han stod och gick.²

För dem som känner till Thörnberg är det också välbekant att han alltid hade bomull i öronen på grund av bacillskräck, att han hade pälsmössa året runt, att han hade plastpåsar på fötterna och gick klädd som en lumphandlare, att han var ett Stockholmsoriginal

¹ Statyn på Tunnelgatan är likaledes gjord av Sucksdorff, men i ett större format.

² Jag vill rikta ett tack till Olle Bergström vid Folkörelsernas arkiv i Örebro Län som gjort mig uppmärksam på denna lilla broschyr.

och att han under ett par decennier bodde i ett enkelt rum på Frälsningsarméns hotell på Drottninggatan. Många äldre människor minns ännu i dag att de bevistat föredrag av Thörnberg. Han var med under de viktiga debatterna från seklets början, de som handlade om emigrationen och dess orsaker, om den allmänna rösträtten, om folk- och fackföreningsrörelsernas framväxt och om samhällsplanering. För många blev han inbegreppet av folkbildaren. När ABF bildades 1916 hade Thörnberg föreläst i 20 års tid. De bägge statyerna är en indikation på hur han institutionaliserades i folkrörelsernas Sverige.

En annan indikation på Thörnbergs eftermäle, i en annan bildningsdomän i samhället, är det erkännande som Torgny T. Segerstedt gav i samband med riksdagsmotionerna om lärostolar i sociologi vid 40-talets mitt. Där talar han respektfullt om Thörnberg: »Det är bra synd, att dr Thörnberg av ålderskäl icke kan kallas till förste innehavare av den av riksdagsmotionärerna föreslagna lärarbefattningen. Hans senaste bok är ett nytt bevis på att han skulle kunna ge denna nya lärostol dess rätta inriktning.» (citerad i Jäder 1968:131). Segerstedt tillträdde senare den första svenska professuren i sociologi vid Uppsala Universitet 1947. Det fanns flera skäl till att Thörnberg inte kom i fråga. Den främsta orsaken var givetvis den som nämns av Segerstedt, nämligen att den som harangerades av ålderskäl inte hade sökt tjänsten. Thörnberg var vid det tillfället redan över 70 år gammal och Segerstedts kommentar skall snarast ses som akademikernas och de yngre kollegornas erkännande av de viktiga insatser som en äldre föregångare har utrett.

Segerstedt visar sin förakademiske kollega en mycket hedervärd respekt, men samtidigt markerar han genom sin installation sociologins nya status som ett akademiskt ämne. Därmed upprättas, möjligen oavsiktligt, en skillnad mellan olika bildningsdomäner när det gäller tänkandet och studierna om samhället. Ämnets nya status som akademisk disciplin innebär en institutionalisering och professionalisering, bl.a. i termer av att kontinuiteten inom den högre utbildningen och forskningen garanteras. Det innebär samtidigt att en gränsdragning sker gentemot de verksamheter som också har tänkandet om och studierna av det sociala livet som sitt

huvudsakliga intresse, men som inte på samma sätt räknas som akademiska. Lite tillspetsat kan man säga att 1947, det år som de svenska sociologerna nu jubilerar, samtidigt innebär att den akademiska sociologin skiljs från samhällsintresset hos »föreläsningssociologer och folkbildningsvänner». När den svenska sociologin strax efter slutet av andra världskriget blev akademisk återfanns E.H. Thörnberg mellan två lärdomsideal och bildningstraditioner, dels den demokratiska kultursynens autodidaktiska lärdom, dels den akademiskt lärdes sofistikerade kunskap.

Det finns flera skäl till att ge E.H. Thörnberg en viktig plats i historieskrivningen med anledning av sociologins 50-årsjubileum. Han skulle för övrigt kunna spela en lika viktig roll som pionjär även i statsvetenskapliga och nationalekonomiska historieskrivningar. Han var en av dem som tidigast introducerade och presenterade sociologiskt relevant litteratur på franska, tyska och engelska i Sverige. Hans beläsenhet sträckte sig över de vida områden som kännetecknade den sociologi som ännu inte var institutionaliserad utan som snarast utgjorde aspekter av andra forskningsfält. Han medverkade redan i seklets första årtionde i statliga utredningar och hör till dem som allra tidigast använde sig av systematiska intervjuundersökningar och av deltagande observation. Han var en forskare som studerade samhällets stora förändringsprocesser – folkrörelserna, strukturuomvandlingen och migrationen – inte bara som avlägsna studieobjekt, utan även genom att själv personligen vara djupt förtrogen med dessa. Som vetenskapsman och folkbildare står han utanför det akademiska etablissemangen, han står huvudsakligen i den verklighet som han själv beskriver. Han gör vad man kunde kalla folkrörelseforskning »inifrån», dvs han observerar och analyserar »inifrån» den bildningsdomän som han skriver om. Thörnbergs vetenskapssyn påminner mycket om den forskning som åter blivit aktuell under de senaste 15 åren, en tolkande sociologi med rötter i den kontinentala hermeneutiken. Thörnberg är medveten om det skapande momentet i kunskapssökandet. Att arbeta med kunskap är inte bara att beskriva verkligheten såsom den föreligger, utan den som beskriver någonting påverkar alltid sin beskrivning och det beskrivna med sitt intresse och temperament. Vad som intresserar hos Thörnberg är inte så mycket hans omvitt-

nade encyklopediska lärdom som ibland gav honom det folkliga epitetet »geni» eller »professor», utan mer hans grundläggande ödmjukhet inför det vanskliga företaget att tillägna sig och representera social kunskap.

Det är lätt att bli fascinerad av denne originelle autodidakt som står vid sidan av den akademiska professionaliseringen och sociologins etablering, en oberoende svensk samhällsforskare som utstrålade enastående receptivitet och engagemang och som redan under 1930-talet använde sådana begrepp som habitus, ekologi, kultursociologi, begrepp som kommit att få stor betydelse för yngre samhällsforskare på 1980 och 90-talen. I detta kapitel vill jag med en introduktion till Thörnberg ge honom en tydlig plats i det sociala tänkandets historia i Sverige. Jag vill också peka på den roll han spelat i den utveckling som ledde fram till ämnets akademiska etablering i Sverige 1947.³

Thörnberg i tidigare forskning

Trots sin självklara plats i den svenska förakademiska sociologin är Thörnberg relativt okänd och han utgör ytterligare ett avsnitt, vid sidan av t.ex. Gustaf Steffen, i det som har kallats »den svenska sociologins dolda historia» (Eriksson 1994).⁴

I en liten skiss, *Till den svenska sociologins historia*, skriven halvvägs till den svenska sociologins 50-årsjubileum tecknar Anders Gullberg (1972) en bild av ämnets historia och traditioner i Sverige, en historiografi som får sin fortsättning i denna volym. Ämnet utvecklades huvudsakligen från att vara dominerat av europeisk forskning till att bli alltmer amerikanskt influerat, i synnerhet efter andra världskriget. Under efterkrigstiden dominerar huvudsakligen det amerikanska perspektivet och vid tiden för ämnets akademiska institutionalisering kännetecknas sociologin av positivism och empirism.⁵ Det var den moderna sociologin som skulle vara en veten-

³ Jfr Olssons uppsats i denna volym.

⁴ Flera kapitel i denna volym vittnar om Thörnbergs stora betydelse. Se bidragen av Hansen, Wisselgren, Nilsén, Olsson och Törnqvist.

⁵ Jfr Törnqvist, denna volym.

skapens vägvisare till en bättre värld och på så vis får ämnet en stor betydelse för det sociala och politiska reformarbetet.

Gullberg betonar sociologins betydelse för det »demokratiska projektet» och för det svenska samhällets utveckling, men han går samtidigt i sin historiografi bortom de omedelbara föregångarna Gustaf Steffen, Fritz Croner, Gunnar Myrdal, Gunnar Aspelin och Bertil Pfannenstill för att finna samhällsstudiernas djupare rötter i de svenska folkrörelserna (väckelsen, nykterhets- och arbetarrörelsen). De snabba sociala förändringarna i slutet av 1800-talet skapade, menar Gullberg, sociala tänkare av »ett nytt snitt» som ställdes inför frågan om hur samhällsproblemen skall attackeras (ibid:11). Till denna »förakademiska» grupp räknar han bl.a. Samuel Grubbe, Anton Nyström (grundaren av Stockholms Arbetarinstitut), C.J. Björklund (en »biologisk sociolog» i Spencers anda), G. H:son Holmberg (som gav sociologikurser hos syndikalisterna), Gustav Sundbärg (statistiker, ledare för Emigrationsutredningen, känd för studier i svensk mentalitet), Gustaf Steffen, Pontus Fahlbeck och E.H. Thörnberg. Till de sociala tänkarna av det nya snittet som inte hade »tillgång till akademierna och deras vetenskapligt legitimerade framställningssätt» hörde även de skönlitterära författarna som Viktor Rydberg, August Strindberg, Martin Koch och, i vårt eget sekel, Ivar Lo-Johansson och Vilhelm Moberg. Litteraturen blev deras medium för att analysera samhället och även för att presentera nya samhällsteoretiska perspektiv (ibid:18). Litteraturens sociala och politiska funktion är knappast en ny observation men det knyter an till en viktig del av dagens debatt inom antropologi och sociologi. Denna debatt handlar om att ge erkännande åt att vissa former av skönlitteratur, dokumentär prosa och »faction» kan utgöra relevanta kulturvetenskapliga analyser vid sidan av de vetenskapliga samt erkännandet av att det finns olika genrer för (re)presentation av social kunskap. Så var också fallet för Thörnberg, den självlärd statarsonen från Småland. Thörnberg var knappast någon skönlitterär författare men den stil han använde som samhällsforskare var utan tvivel litterär, mättad som den var av personliga hågkomster, fantasifulla och mustiga tablåer, porträtt och retoriska figurer. Han ingår i den grupp sociala tänkare av »ett nytt snitt» som står utanför akademierna.

Anders Gullberg är en av de få som överhuvudtaget nämner Thörnberg i sin historik över sociologin. Han ger honom dock inte platsen som »sociologins fader» i Sverige utan platsen som »folk-rörelsernas sociolog». Han noterar att denne skiljer sig från tidens dominerande sociologiska metoder till förmån för en weberiansk förståelse. Vid tiden för ämnets akademiska etablering representerar Thörnberg således en minoritetsriktning, något som säkerligen bidrar till hans marginalisering.⁶ Den akademiska sociologin utvecklas, enligt Gullberg, från det historiska och ideologiska perspektivet i den kontinentala traditionen, från den humanvetenskapliga förankringen och den metodologiska pluralismen mot den empiriskt orienterade sociologin och dess socialpolitiska funktioner i det moderna samhällets omvandling. Den nya synen på sociologins roll kommer från USA, bygger på en naturvetenskaplig vetenskapssyn och kännetecknas av metodologisk fokusering, även denna inspirerad av naturvetenskaperna.

Thörnberg har inte någon stor plats i den svenska samhällsvetenskapliga forskningen. Även om han av folkrörelsehistorikern Torkel Jansson nämns som en »banbrytare i svensk samhällsvetenskap» (Jansson 1985) så leder inte denna notering till djupare analyser av hans viktiga bidrag till denna forskning. I förbigående nämns han också av nestorn inom svensk folkrörelseforskning Sven Lundkvist (1977) samt ges på senare tid ett viktigt erkännande i en bred översikt av forskning om frikyrkotraditioner av Erik Amnå (1993).

En bild av folkrörelseforskningens förhistoria ges i den på andra sätt mest renommerade översikten över forskning om folkligt fromhetsliv där Thörnberg inte nämns överhuvudtaget (Gustavsson 1976). Gustavsson gör där en sammanfattning av tio års forskning inom det breda fält som sysslar med folkligt fromhetsliv eller religiös praxis (religionsantropologi) samt angränsande discipliner som praktisk teologi, religionssociologi och kyrkohistoria. Visserligen ligger Thörnbergs gärning utanför studiens snäva tidsram, men det är ändå signifikativt att hans namn inte överlevt inom en

⁶ Törnkvist gör i sitt bidrag till denna volym en fylligare tolkning av motiven för sociologins förändring i samband med dess institutionalisering 1947.

akademisk kanon där det samtidigt ges plats åt många andra historiska föregångare.

Det är inom religionssociologin som Thörnbergs gärning tydligast har blivit synlig. Berndt Gustafsson skriver i förordet till Erik Nyhléns *Svensk frikyrka* (1964) att dennes stil påminner om en föregångares och refererar till »nestorn i svensk folkrörelseforskning, E.H. Thörnberg» som var »vad engelskan kallar 'participant observer', han var själv med, iakttog och lade på minnet». Det som Gustafsson här skrev var knappast kännetecknade för den svenska sociologin eller folkrörelseforskningen under 60-talet, utan har först under senare decennier kommit att bli viktigt. På 60-talet ledde Bryan Wilson i Storbritannien flera närstudier av församlingar, men det var först med 80-talets trender i amerikansk sociologi och antropologi, i moderna utlöpare av Chicagoskolan, som metoden att studera kristna församlingar i sin helhet med hjälp av etnografisk metod kom att bli mer allmänt utbredd. Det gjorde Thörnberg (1939) med sin bok om Frälsningsarmén redan under mellankrigstiden, ett verk som Gustafsson menade »förblir för en religionssociolog en klassisk förebild för hur en religionssociologisk avhandling kan skrivas». Thörnberg var en föregångare och popularisator som särskilt uppmärksammade folkrörelsernas roll i det sociala ansvarets historia.

Sammanfattningsvis kan sägas att Thörnberg nästan är osynlig i den svenska samhällsvetenskapens historia. En viktig orsak till detta är att vi inte skapat en tradition av samhällsvetenskapliga klassiker i Sverige.⁷ I en sådan tradition skulle Thörnberg ha sin självklara plats vid sidan av exempelvis Geijer och Steffen. Det finns ännu inga djupgående studier om honom, utom den i övrigt förtjänstfulla vänbok och biografi som skrivits av Karl Jäder. Det finns ingen bibliografi över hans omfattande författarskap och föreläsningverksamhet. Det finns ingen djupare analys av hans plats i den svenska samhällsvetenskapens historia. Detta kapitel skall ses som ett bidrag till en belysning av ett rikt författarskap inför vilket det behövs grundligare studier av ett i stort sett obearbetat material.

⁷ Inom den svenska etnologin har dock ett sådant vetenskapshistoriskt arbete påbörjas, t.ex. Arnstbergs (1987) studie av Sigurd Erixon.

Autodidaktens bildningsgång

Thörnbergs biografi finns skissad av Karl Jäder (1968) i *Ett gåtfullt geni. En bok om E.H. Thörnberg* som i stort sett bygger på Thörnbergs egna radioföredrag, samt minnen och hågkomster av de vänner och släktingar som ännu var i livet i slutet av 60-talet. Uppväxten under enkla omständigheter i småländsk torpamiljö hade stor inverkan på Thörnbergs syn på klassamhället, och definierade även den bildningsgång som kom att bli hans och som i likhet med den jämngamle Gorkij präglades av »mina universitet». I Thörnbergs fall spelade folkrörelserna stor roll för hans bildningsgång. Så här beskriver han ett av de viktigaste mötena i sin ungdom:

Det var en lördagskväll och utan tvivel blev den ur många synpunkter den märkligaste som jag tillbragt i detta långa liv. Det var första lördagen i mars 1888. Vintern hade varit oerhört sträng, och denna kväll var snöfallet rentav förfärande. Hos en Haldor Söderkvist, ett par km från mitt hem, skulle den kvällen hållas ett bönemöte. Sonen i huset var handelsbiträde i Mönsterås och hade för ett par år sedan blivit omvänd. Han kom tillsammans med färgaren Calle Åkerström, som också var född på Kulltorps ägor, för att predika. Och jag gick, men vilken väg! Snödrivorna räckte mig över midjan. Vi kom dit i alla fall. Ett 40-tal människor var samlade. Stora rummet var fullt, och det var åtskilliga i köket. Dom kom in snöiga med sina kläder genomfrusna nedtill. Det var hett i rummet, isen och snön smalt, och golvet blev överfullt med vatten. Jag kommer inte ihåg tre ord av vad Gustaf Söderquist eller Calle Åkerström sade. Men i denna underliga fuktiga och heta luft med allt vatten på golvet greps vi i denna lilla grupp, som föll på knä och bad till Gud, ropande, ångrande, suckande, bekännande våra synder. Jag skulle kunna säga att den här lilla enheten förenade sig med de väldiga enheterna av stora väckelserörelser – Moodyska väckelsemöten i Amerika tidigare, och Billy Grahams väckelsemöten senare. Vi blev en liten enhet, som gemensamt hade ett enda syfte att få våra synder förlättna och jag skulle möjligen kunna säga, att jag ser det hela, ett stycke mikrokosmos, förenande, flytande samman med makrokosmos. Jag måste säga, att jag tog detta steg ganska oreflekterat, men nu hade jag tagit det steget, och utan tvivel förstod jag, att jag hade att fortsätta på den vägen. Ett stycke rationalisering, ett stycke rationellt resonemang stoppades in i emotionen. Och jag skulle fortsätta på den vägen. (citerad i Jäder 1968:24–25).

Den småländska miljön präglades av de s.k. nordöstringarna, en pietistisk rörelse som betonade Kristi försoningsdöd och människans egen uselhet. Människan var svart, fördömd, förbannad i sig själv och salig i sin Gud. Thörnberg fascinerades av detta och gjorde engagemanget, men inte denna mörka kristna tradition, till sin egen.

Hans uppväxt påminner i många stycken om den miljö som Vilhelm Moberg skildrat i sitt emigrantepos. Det var en miljö där människor utvandrade med förhoppningen att finna bättre utkomst i Amerika. Thörnberg växte upp med sina morföräldrar i en trång stuga med sju personer i hushållet. Han läste redan vid fem års ålder och grannarna spådde att han skulle bli galen om han började läsa så tidigt. Efter ett par års skolgång fick han möjlighet att gå en kurs i bokhålleri och engelska i Västervik. Vid 15 års ålder lämnade han Småland för att resa till Stockholm, där han snart fick plats som springpojke på grosshandlarfirman Elliot. Han erövrade snabbt en ideologisk medvetenhet genom att lyssna på samtal som fördes i hantverkar- och handlarmiljöer. Grosshandlarfirmans kontor där han snart fick rollen av kontorist var en av många samlingsplatser där frikyrkliga och politiskt aktiva människor diskuterade samhällets problem och möjligheter. Thörnberg började skriva små notiser i den veckopress som utgick från folkrörelserna och fick 1893 sin första anställning på Svenska Budbäraren i Göteborg. På västkusten började han sin långa föredragsverksamhet, som sammanlagt lär ha omfattat över 3000 föredrag, genom att tala om nykterhet på Templet Redberget. Signaturen Jolo skrev i Dagens Nyheter 1961 om hur det kunde se ut när Thörnberg var ute på föreläsningsturné:

Det fanns alltid i vad han talade och skrev en ton, som var blandad av pompös oscariansk retorik och lite salvelsefull folklig väckelse teknik med en tillsats av hans egen speciella allitterationsteknik. Han sade inte gärna »fem år» när han kunde säga »lustrum». Att skriva »det är skäl att minnas» var honom motbjudande, när han kunde uttrycka det så: »Aldrig förgäta vi». Hans stil ledde också till en lysande karaktäristik, som när han skildrade den USA-skolade jämtländske baptistpredikanten (sedermera grundaren av Örebromissionen) John

Ongman och hans svarta skägg: »Detta skägg böljade med hälsningar från världshav, majsält, flodångare». (Jäder 1968:122).

Under de närmaste åren verkade han som politisk journalist på ett större antal tidningar, mestadels av liberal inriktning. 1895 fick han anställning på tidningen Östgöten hos rösträttskämparna Isidor Kjellberg och Alfred Edling. Han verkade sedan på Lysekils Posten, Nya Norrlänningen, Småland, Eskilstuna Kuriren och Sundsvalls Dagblad för att sedermera hamna på Svenska Dagbladet, först som utlandskorrespondent, en av tidningens första, och sedan från 1906 som medlem av Stockholmsredaktionen.

Fortsättningsvis verkade Thörnberg, med Stockholm som sin bas, som föreläsare över hela landet. Hans författarskap inleddes under det första decenniet. Han titulerades redaktör och hans egentliga arbetsplats var Kungliga Biblioteket dit han gick genom tunneln vid Brunkebergsåsen. Det var under dessa år han blev känd som ett Stockholmsoriginal.

Titt som rätt kan man på Klarabergsgatans smala trottoar, där strömmar av människor sugs ner mot Centralen, möta en man, som med framsträckt käpp banar sig väg och håller folk på avstånd. Den höga skinnmössan sitter något snett på kosackmanér, den fotsida pälsen, de stora bomullspropparna i öronen, de hornbågade glasögonen avslöjar dr EH Thörnberg. Ännu finns, tack och lov, yrken som kan i denna släta värld producera särpräglade människor. Den, som sakta vandrar fram hän under kosackmössan är en av de färgstarkaste frukter, som växt på forskningens och journalistikens träd, ett sällsamt amalgam av vetenskaplig vetgirighet och journalistisk nyfikenhet, en man, som med sina obestridligt stora förtjänster aldrig velat bli »sittande med klorna om en pinne i samhällets mångrutade vägg». (Pettersson 1952).

1936 tilldelades han en exklusiv statlig hederspension och kunde leva som en privatlörd. 1939 utnämndes han till filosofie hedersdoktor i Uppsala. Thörnberg avled 1961 på Stureby Vårdhem.

Thörnbergs syn på sociologi

Fortsättningsvis skall jag göra några nedslag i den del av Thörnbergs produktion som har relevans för sociologin i vid mening. Hans intresseområden sträcker sig från migration och vad vi idag skulle kalla interkulturella relationer, över diskussioner av sociologins historia och uppgift, till analyser av det moderna samhället, studier av folkrörelserna, i synnerhet folkväckelsen, och samhällslivet. Utöver detta gjorde han teoretiska studier av Kooperationen, egnahemsfrågan, rösträtten, politiska partier och samhällsklasser, nationalekonomiska problem, amerikanska samhällsproblem och analyser av välfärdssamhället. Som samhällsforskare är Thörnberg teoretiskt medveten utan att vara en systembyggare. Snarare är han en hängiven deltagare som vill förstå de stora samhällsförändringarna och den epok han deltagit i utifrån möten med människor.

Thörnberg var på olika sätt sysselsatt med att reflektera över migrationens orsaker och konsekvenser. När han fick det officiella uppdraget att ingå i Emigrationsutredningen 1907 hade han redan en rik erfarenhet att falla tillbaka på. Även migrationen var ett inslag i hans biografi, uppväxt som han var i en backstuga i en utvandrabygd i Småland. I samband med sin anställning på en kristen veckotidning i Göteborg på 90-talet kom han även att arbeta en dag i veckan på ett växlings- och emigrantkontor som tillhörde tidningens ägare, svensk-amerikanen A.G. Segersten, vilken även drev bank- och emigrantagenturverksamhet. Genom detta arbete, som bl.a. bestod i att distribuera pengar från Amerika-försändelser fick han även personlig kontakt med emigranter. Sin första anställning som politisk skribent fick han på tidningen Östgöten, vars chefredaktör Isidor Kjellberg återvänt till Sverige efter 25 år i USA. Denne påverkade Thörnberg inte bara i fråga om rösträtten utan även med sin fascination över livet på den amerikanska kontinenten. Under sin anställning på Eskilstuna Kuriren gjorde han år 1900 sin första resa till USA och skrev resebrev i tidningen. Han hade också väckt uppmärksamhet genom sina år som utrikeskorrespondent för Svenska Dagbladet i Norge, Finland och andra västeuropeiska länder.

Det officiella uppdraget att ingå i den del av Emigrationsutredningen som hade till uppgift att samla in *Utvandrarnas egna uppgifter. Upplysningar inhemtade genom emigrationsutredningens agenter äfvensom brev från svenskar i Amerika* (1908) fick Thörnberg tillsammans med Gösta Bagge. De fick uppgiften att insamla upplysningar om männen under det att Kerstin Hesselgren något senare fick uppdraget att utföra »[...] motsvarande arbete bland emigranterna av kvinnkön». Han tog därmed del i den tradition av konkreta sociala undersökningar som utgör en viktig bakgrund till samhällsvetenskapens historia i Sverige.

Kungliga Statistiska Centralbyrån gav i uppdrag »[...] åt några personer att med därför lämpliga kvalifikationer [...] göra öfverresan till Amerika i sällskap med emigranterna, för att därunder i personlig beröring med dem skaffa de upplysningar rörande dessa emigranters ekonomiska och sociala förhållanden som voro möjliga att vinna» (1908:7). I det ursprungliga uppdraget ingick att en agent skulle medfölja på varje emigrantfartyg under ett helt kalenderår för att därmed insamla ett tillräckligt omfattande material för en bedömning av utvandringsfrågan, något som dock inte fullföljdes av kostnadsskäl. Varje agent skulle medföra »den afsedda enqueten» för att därigenom nå »[...] likformighets vinnande och för möjligheten av statistisk bearbetning borde hvarje agent för sina sjöresor medföra vederbörligen fastställda formulär att ifyllas för hvarje emigrant, dock att det naturligtvis skulle stå agenten fritt att därjämte meddela alla de upplysningar, som tillfället erbjöde honom att inhämta» (ibid).

Thörnberg reste 1907 från Göteborg via Liverpool till Boston, först med ångaren »Ariosto» och därefter med »Ivernia». Ombord på båten fanns 450 andra och tredjeklasspassagerare, förstagångsutvandrare och återvändande emigranter. Thörnberg kom i samspråk med samtliga passagerare och hade därmed användning av den medskickade »enqueten». Frågorna gällde sociala och ekonomiska förhållanden och hur de beslutat sig för att resa. En bakomliggande misstanke hos de som författat enkäterna är att det kan förekomma regelrätt värvningsverksamhet av utvandrare. Rapporterna ger intressanta besked om orsakerna till utvandring, vilka vanligtvis inte var vad man tänkt sig. Det förväntade resultatet var att människor

av fattigdom sökte sig till det nya landet, men rapporterna från agenterna visar entydigt att det främsta skälet för utvandring var dragningskraften från vänner och släktingar i Amerika som lockade med snabba förtjänster. Thörnberg menar dock att de flesta passagerarna medförde större penningbelopp än vad som var lagstadgat. I andra länder hade religiösa och politiska skäl för utvandring varit viktiga men så var knappast fallet bland dessa resenärer. Det stora antalet ynglingar ombord på båtarna ger visst skäl för att tro att deras utvandring har samband med den väntande långa värnplikten, även om inte heller detta är något huvudsakligt skäl. Ett viktigt skäl för emigrationen fann han vara det sociala och ekonomiska »uppkomststräfvandet».

Reseberättelserna av Bagge, Thörnberg och Hesselgren ger intressanta metodologiska upplysningar om uppdragets utförande. De möttes ofta av misstänksamhet från resenärerna, vilka trodde att agenterna hade till uppgift att hindra dem från att gå i land i Amerika. Thörnberg resonerar en hel del kring informanternas trovärdighet. Hans metodologiska känslighet är tydlig. Han kan leva sig in i deras förhållanden och tycker sig kunna skilja mellan »skryt och överdrift», liksom han förstår att många inte öppet vill prata om eventuella familjeproblem som orsaker till utvandringen. Författaren kunde lika gärna ha varit en av dem som utvandrade, hans uppväxt var likartad och de skäl som angavs för resan av utvandrarerna kunde mycket väl ha varit hans egna.

I uppsatsen »Om sociologins historia och uppgift» (1925), publicerad i socialdemokraternas idétidskrift *Tiden* gör Thörnberg ett referat av ett antal engelska, tyska, franska och svenska sociologiska arbeten. Uppsatsen står placerad i en kvalificerad omgivning, strax före österrikaren Max Adlers uppsats om sociologin i marxismen. Uppsatsen är närmast vad vi i dag skulle kalla en reviewartikel. Han ägnar dock ingen systematisk uppmärksamhet åt böckerna, utan refererar dem lite godtyckligt samtidigt som ett flertal andra viktiga böcker nämns vilka i övrigt inte omnämns i den inledande förteckningen över elva arbeten. Han gör ett referat av dessa böcker, åtta engelska, en tysk, en fransk och en svensk som utgör en del av det som publicerats under de första åren på 20-talet. Svaret på den in-

ledande frågan »Vad är sociologin? Vad är dess föremål och ändamål?» är att sociologins uppgift måste begränsas.

För att förklara det sociologiska perspektivet utgår han från en beskrivning av en aktuell företeelse, nämligen pingstvännernas möten på Sveavägen i Stockholm. Thörnberg reflekterar över hur olika man kan behandla händelser som pågår under mötet, t.ex. tungotal och extatiska åtbörder. Vad skulle en teolog, kyrkohistoriker eller religionshistoriker ta fasta på? Vad skulle en psykolog, rasbiolog, antropolog eller nationalekonom fokusera sitt studium på? I kontrast till dessa möjliga och relevanta vetenskapliga perspektiv vill han behandla dem som sociolog, han vill studera:

[...] hopen, vilken är här samlad. Och framför allt ägnar jag uppmärksamhet åt den grupp, som här är organiserad i egenskap av en församling med dess frans av mera beständiga besökare och trosfränder. (1925:183).

Hans intresse riktas i sin helhet mot hur gruppen är beskaffad, hur den förhåller sig till församlingen som helhet, den ekonomiska och sociala bakgrunden för medlemmarna, det religiösa språket, deras normer och regler, hur anpassning sker i gruppen och till det omgivande samhället. Gruppens religiösa intresse är tydligt men det är inte, bedömer Thörnberg, någon viktig fråga för en sociolog. Viktigare än den »religiösa kvaliteten» hos dessa frågor är att fråga sig om gruppens »uppkomst, struktur och utveckling». Enligt Thörnberg innebär detta studiet av två slags samhällen, dels i form av den tillfälliga folkförsamlingen, dels själva församlingen och dess vänner i sin helhet: »Sociologens studium rör i alla händelser det, som sammanhänger med individernas ömsesidiga psykiska eller själsliga påverkningar inom gruppen [...]» (ibid:184). Thörnberg summerar sin avgränsning av sociologin från andra perspektiv med att betona att de olika vetenskaperna, religionshistoria, filosofi, psykologi och antropologi behöver varandras forskningsresultat, en inställning som är typisk för det förakademiska samhällsvetenskapliga tänkandet (Biddiss 1977).

För Thörnberg som sociolog är det alltså inte viktigt att studera religionens sanningsanspråk. Detta var något som förbryllade människor i hans samtid. De tänkte att han som beskrivare av t.ex. folk-

väckelsen samtidigt skulle vara delaktig i den som medlem och försvarare av den. Så var dock inte alltid fallet och det övergripande vetenskapliga perspektiv han odlade gjorde honom samtidigt till en utanförstående. Som forskare är man iakttagare, utanför, man befinner sig i en position där man kan betrakta vad som sker på ett distanserat men engagerat sätt, emotionellt men samtidigt rationellt, som i berättelsen från väckelsemötet ovan. Thörnberg tycktes hylla idealet att inte låta sina egna ontologiska sanningar lysa igenom i det vetenskapliga arbetet. Som sociolog är gruppens sociala aktiviteter, deras växelspel – här liksom vid flera andra tillfällen lånar han sin terminologi från Georg Simmel – det som skall studeras. I dag kan man beundra honom för det som den dominerande sociologiska traditionen har missat, nämligen engagemanget, den personliga närvaron och känslorna, förmågan till inlevelse i det man studerar. Samtidigt vill ju Thörnberg vara något mer än en deltagare, han blir inte bara hänryckt och övertalad utan behåller också ett slags rationellt lugn, en förmåga till analys, en förmåga att urskilja vad i denna frodiga sociala aktivitet han skall beskriva. På så vis skiljer han sig från deltagarna. Att Thörnberg i likhet med de flesta andra successivt orienterar sig mot den amerikanska sociologin har sina tydliga förklaringar, inte minst hans eget amerikaintresse samt att det sker en allmän förskjutning mot det amerikanska kunskapsområdet. Han hämtar dock sina första bestående intryck från tysk och fransk sociologi – Simmel, Weber, Marx, Durkheim m.fl. – som väl tycks passa hans bakgrund, hans bildningsgång och hans engagemang för folkrörelserna.

Vad är samhället? Vad är sociologin? Vad är dess föremål och ändamål, frågar sig Thörnberg. Han urskiljer tre möjliga former att uppfatta vad som kan vara sociologins uppgift. I exemplet följer en tredelning som återges i en av de refererade böckerna, H.E. Barnes' (1924) *Sociology and Political Theory*. Sociologin kan (1) ses som filosofisk syntes av de speciella samhällsvetenskaperna, en sammanfattande social filosofi som Thörnberg förknippar med Spencer, René Worms och A.W. Small. Sociologin kan (2) betraktas som en fundamental samhällsvetenskap och en gemensam utgångspunkt för de skilda sociala disciplinerna. Detta förknippas med F.H. Giddings och L. Gumplowicz. Han noterar att Gustaf Steffen i sin so-

ciala teori gör en syntes av (1) och (2) och placerar därmed denne i ett vidare teoretiskt sammanhang, dvs. denne betraktar sociologin både som »det gemensamma och djupaste fundamentet» och som en syntes av själva forskningsresultaten. För det tredje (3), enligt Thörnberg och Barnes, innebär sociologin en metod att studera samhället, en metod för undersökning och behandling av de skilda sociala disciplinerna. Samhället uppstår, säger han efter Simmel, »när helst två eller flera individer inträda till varandra i ett förhållande av ömsesidiga mentala påverkningar» (ibid:184). Han talar om samspel och växelverkan: »Denna växelverkan är alltid följden av särskilda impulser eller försiggår för vissa syftens skull» (Simmel [uå] citerad i ibid:184). Denna syn återfinner han tydligast hos Simmel med dennes syn på »die Arten und Formen der Vergesellschaftung», d.v.s. »församhälleligandet» snarare än samhälle, samhället inte som en substans utan som händelser vilka är en funktion av individernas ömsesidiga påverkningar. Den sista synpunkten hävdar att sociologin som metod förhåller sig till andra samhällsvetenskaper som exempelvis geometrin till fysiken och kemin. Sociologin är en metod, enligt Simmel, och ett hjälpmedel för forskningen.

Det står helt klart att Thörnberg själv placerar sig i den sistnämnda traditionen, vilket också blir uppenbart i hans större arbeten två decennier senare. I inledningen till studien om Frälsningsarmén skriver han:

[...] sociologins beting är att undersöka, beskriva och även förklara samhället, dess tillkomst, struktur, utveckling och i thy fall även dess tillbakagång [...] samhället [...] är varje grupp av individer vilka medelst ömsesidiga andliga påverkningar föra ett mer eller mindre beständigt gemensamt liv, som även om motsatser och skiljsaktigheter förefinnas, äro samlade kring samfällda intressen och mitt i all splittning, all söndring ha vissa stora gemensamma syften och lyda gemensamma normer, regler, lagar [...] (1939:8).

Den allmänna slutsaten av hans genomgång blir:

Sociologin befattar sig med ingenting annat än, men på samma gång med allt vad som är *socialt* i de olika företeelserna, i institutionerna, händelserna och handlingarna, under innevarande och gången tid.

Och »socialt» är allt vad som följer av eller sammanhänger med människornas ömsesidiga själsliga påverkningar. (1925:188; emfas i original).

Man får intrycket av att han inte gillar att göra den här typen av utredningar, han vill mycket hellre befolka olika teorier med sin egen erfarenhet och sin kunskap. Trots sin teoretiska medvetenhet och intresse och syftet med översiktsartikeln fördjupar han sig inte alltför mycket i de olika uppfattningar och begreppsbestämningar som otvivelaktigt kan urskiljas. Han påpekar ibland att böckerna tyngs av alltför invecklad terminologi, det gäller t.ex. omdömet om A.W. Smalls (1924) *Origins of Sociology*. Han kritiserar också Giddings (1922) *Studies in the Theory of Human Society* och menar att »[...] hans svaghet för tillkrånglade termer, om vilken ej minst det här upptagna arbetet bär vittne, [vilket] bildar ett avgjort minus» (1925:196).

Han är inte heller särskilt intresserad av ursprungsfrågor. Vem var sociologins fader? Vem var först? Han är på sådana punkter ganska pragmatisk, genom att han betvivlar riktigheten att Comte var den förste sociologen men noterar samtidigt nyktert att denna gav åt disciplinen »ett namn, ett program och en plats bland vetenskaperna». I övrigt har han ingen sympati för »denna comteistiska åsikt» med lagen om de tre stadierna och menar att den inte längre har någon betydelse för synen på sociologins kunskapssteoretiska primat.

Fortsättningsvis gör han ett allmänt referat av de stora tänkarna, Spencer, Marx och Durkheim. Han ger en bred presentation av deras teorier men försöker spekulera i deras olikheter på ett vetenskapssociologiskt sätt och förklarar att Spencers individualism kan relateras till den frikyrkligt färgade brittiska medelklass, »[...] som i statens makt och förmynderskap såg ett ont» (1925:191). På motsvarande sätt ger han en vetenskapssociologisk tolkning av Marx' sociologi. Förenta staterna anser han i närvarande stund vara sociologins förlovade land särskilt genom den starka socialpsykologiska betoningen som givits genom inspirationen från psykologerna James, Hall och Thorndike. I denna viktiga och för hans egen forskning avgörande synpunkt ansluter han sig, som tidigare

nämnts, till Simmel och till C.A. Ellwood (1921) *Sociology in its Psychological Aspects*.

Sociologin sysslar just med företeelser och processer som sammanhånga med de själsliga förbindelserna och växelverkningarna mellan de individer, som bilda gruppen eller samhället. Sociologin kan ej existera utan psykologi. (1925:196)

Denna sociologiska psykologi saknar han hos de tidigare föregångarna även om spår av detta finns både hos Spencer och Durkheim och i synnerhet hos Gabriel Tarde. Han är annars inte mycket för gränsdragningar mellan olika områden, utan betonar uppfattningen att det finns en slags »rågång» mellan sociologi och socialpsykologi som svårigen kan bestämmas. På typiskt gränsöverskridande manér efterlyser han även sociologiska synpunkter på statslivet och behovet av »att ställa in politiken i ett allmänt sociologiskt sammanhang».

Thörnbergs sociologiska arbeten

Thörnbergs mest omfattande verk är *Från det moderna samhället* (1935). De åtta kapitlen behandlar det moderna samhällets tillkomsthistoria, dess utmärkande drag, migration, ekonomi, konsumtion och kultur, stad och land, familjen, samhällsklasser och den sociala politiken. Referenslistan är mycket omfattande med litteratur från alla samhällsvetenskapliga områden på svenska, engelska, tyska och franska.

»Det moderna samhället», inleder han, »[...] präglar i dag så gott som varje hed och hult, varje vik och vrå av vårt vidsträckta land» (1935:1). Han ger en bild av Sverige femtio år tidigare som är relativt statiskt och som beskrivs som ett stabilt bondesamhälle. Det 1880-tal han tecknar är även utgångspunkten för de stora samhällsförändringarna, skiftet från jordbruksarbete till lönearbete, emigrationen, väckelsen, folkrörelserna och fackföreningarna. Han målar upp detaljerade och mustiga ögonblicksbilder, ett slags tablåer från den förflutna tiden, för att visa hur livsvillkoren var förankrade i människors vardag och hur den nya tiden skapade förändringar i deras livsstil. Gentemot det stabila bondesamhället ställer han, tveklöst lite förenklat, det moderna samhället som »är känneteck-

nat av storstaden, av maskinerna, apparaterna och de allt mäktigare fabrikskomplexen» (ibid:7).

Det skulle föra alldeles för långt med en detaljerad presentation av detta omfattande verk som utan tvivel är en klassiker och ett pionjärarbete i termer av den breda sociologiska belysning han ger av det moderna samhället. Låt oss därför fokusera på hur Thörnberg här identifierar samhällslivet och dess förändringar samt hur dessa kan studeras. Ordet samhälle härleder han från »samhåll, hålla samman» och tar detta som utgångspunkt för att återigen lyfta fram de grupper »[...] som medelst ömsesidiga andliga påverkningar medvetet föra ett mer eller mindre beständigt gemensamt liv, som äro samlade kring samfällda intressen och mitt i all splittring, i alla skiljaktigheter ha vissa stora gemensamma syften och lyda gemensamma regler, lagar eller normer» (ibid:44). Denna sammanlevnad, detta »samhåll» är vad som skapar sammanslutningar, traditioner och de kollektiva hållningarna, d.v.s. de grupper som studeras i samhället. Thörnberg upprepar här nästan ordagrant det som han skrivit i Tiden-artikeln tio år tidigare och beskriver »det sociala» som »allt vad som följer av eller hänger samman med människornas ömsesidiga mentala påverkningar». Två skilda delar påverkar människan som social varelse, dels den yttre naturmiljön och dels den sociala omgivningen. Den sistnämnda utgörs av ett väldigt brett register av faktorer som politik, religion, språk, tradition, rit och tro, moral, arbetsmetoder, hantverkskunskap, ekonomiska uppfattningar, konst, litteratur och vetenskap (ibid:44–45). Han följer britten Graham Wallas i sitt påpekande av det sociala arvets relativa betydelse för människorna i jämförelse med andra betingelser. Detta är knappast ett kontroversiellt påstående, men det är värt att notera att Thörnberg trots sin sedvanliga blygsamhet i *Från det moderna samhället* ger en sällsynt bred skildring av den materiella och andliga kulturen.

Tre böcker i slutet av 30-talet och början av 40-talet utgör populariseringar av hans tidigare artiklar men placeras likväl i ett medvetet sociologiskt och socialpsykologiskt sammanhang (Thörnberg 1938; 1939; 1943). De förses med litteraturhänvisningar och förklaringar av några specialtermer i slutet. Böckerna publiceras i Bonniers mycket spridda serie »Orientering i aktuella ämnen».

Den första av dessa är *Sverige i Amerika, Amerika i Sverige. Folkvandring och folkväckelse* (1938). Boken baseras på åtta skrivna texter och två radioföredrag. Denna studie inleds som vanligt blygsamt av Thörnberg: »Detta lilla arbete, som delvis innehåller förut offentliggjort gods, utskrevs sommaren 1937. Det grundar sig på erfarenheter i Sverige och Amerika, på studier i livet och litteraturen sedan femtio, sextio år tillbaka» (ibid:5). Den tid som han anger för sitt intresse och engagemang och den tid under vilken han samlat sina data överträffar ju det mesta man hittills hört talas om. Var det detta som Berndt Gustafsson menade med att Thörnberg var en »participant observer»? I så fall kanske det inte var i samma mening som vi brukar lägga i det ordet för att beteckna en längre tids intensiv närkontakt med en miljö för att låta detta möte generera kategorier och enheter för analys och reflektion. Egentligen gör inte Thörnberg någon stor affär av sin unika erfarenhet utan ursäktar sig närmast för att det är så mycket subjektivitet i hans framställning. På några sidor reflekterar han just kring de personliga hågkomsternas subjektiva karaktär och ifrågasätter deras kvalitet som data. Är de tillförlitliga? Hur mycket är diktat? Han hänvisar till den amerikanske sociologen Dorothy S. Thomas som menar att även tränade iakttagare av människors beteende ger vittnesrapporter som inte är helt tillförlitliga. Det finns, menar hon, en fara att vi mot vår vilja vägleds av förutfattade meningar och önskningsar. Thörnberg gör denna hållning till sin egen: »Här återges och framställas utsagor som jag lyssnade till, bilder, som jag fångade för årtionden, för ett halvsekel, tillbaka. Jag blundar ingalunda för riskerna av minnesfel och omtolkningar» (ibid:7).

Trots subjektiviteten i hågkomsterna är han å andra sidan också tveksam till systematiska intervjuundersökningar, som på den tiden i den mån de utfördes var förknippade med fasta frågealternativ och gav relativt litet utrymme för samtalets dynamik. Thörnbergs bakgrund är ju journalistens och han är van att fråga och samtala på ett mer dynamiskt sätt. Den journalistiska synen på samtalets dynamik har han gemensamt med tidiga företrädare för den s.k. Chicagoskolan.

I bokens inledning nämner han de tre sociala processer och »sociologiska forskningsföremål» som han har som syfte att beskri-

va. Dels är det (1) nationaliteten som en status av medvetande, som är resultatet av en »raslig» grund, men framför allt ett medvetande som formats språkligt-historiskt under givna ekologiska betingelser (materiellt, tekniskt, ekonomiskt, intellektuellt och allmänt mänskligt). I tiden förelåg biologiska och antropologiska teorier om raser och spekulationer om hur dessa var kopplade till människans kulturliv, i stort sett en uppföljning av en darwinsk biologi, spencersk sociologi samt fysisk antropologi och olika former av förbindelse mellan natur och kultur, fransk regionalism och anglosaxisk ekologi (Broberg 1988). Thörnberg tog även upp detta spår men var väldigt försiktig med att ansluta sig till de mest vulgära varianterna. Det är kanske en övertolkning om man vill se honom som en tidig exponent för forskning inom området kultur och medvetande, där språket har en central plats. I hans programförklaring framstår det utan tvivel som så. Han ger här en huvudvikt åt språk, historia och ekologi (som här står för både biologiska och kulturella betingelser). Rasen gör han ingen stor affär av.

Vidare nämner han (2) de inom- och mellankontinentala människoförflyttningar, dvs migrationen och slutligen (3) samlingar i skilda typer av organisationer för tillgodoseende av materiella och immateriella intressen. Alla dessa »sociologiska forskningsföremål» hör samman med utvandringen och folkrörelserna. Han skildrar därmed en speciell typ av invandrare, väckelsefolket, de som var omvända innan de åkte, och de som blev omvända i den nya miljön.

Studien handlar om emigrantens gamla och nya omgivning beskriven med ett levande färgglatt språk. Gruppen av svenskar är knappast någon homogen skara och de indelas i grupper av smålänningar, värmlänningar, dala- och dalfolket jämte »vissa norrländska hopar» som alla förses med sin speciella kulturpsykologi, men »fysiskt och andligt voro de huggna ur ett gemensamt block» (ibid:13).

Skiftande äro vår nations egenskaper och kynnesarter; i detta tåg framträda de med höga färger och matta kulörer. Det är olust och äventyrlust, trilska och trosfriskhet. Det är andlig surögdhed, men likaledes både andligt och lekamligt klarblå blick. Det är den kvävande missbelåtenheten med en fågel i handen och den livande glädjen över tio fåglar i skogen. Det är smaken för supen, suckan över

synden, sökandet efter saligheten. Tåget betecknar ett av de mäktigaste dragen i det svenska samhällslivet sedan hundra år tillbaka – *folkvandringen*. Och detta drag löper bredvid, förenar sig med ett annat – *folkväckelsen*. (ibid:10; emfas i original).

Tesen i boken utgörs av den starka länken mellan folkvandring och folkväckelse och tanken att dessa processer löper bredvid varandra och beror av varandra. Vid sidan av arbetarnas ekonomiska kamp och folkrörelsernas självuppföstran är folkvandring och folkväckelse de viktigaste dragen i svensk socialhistoria. Samtidigt som väckelsen skapar ett främlingsskap i denna värld i och med att livsstilen förändras och att man aktivt söker sig en ny omgivning, så är utvandringen, migranten, alltid rotlös, menar Thörnberg. I och med att man rycker upp sig själv från sitt sociala sammanhang så behöver man söka sig till nya grupper och nya sociala förbindelser, ett sammanhang i vilket man kan få sin personlighet bekräftad. Han ger uttryck för vad man kan kalla en kulturekologisk syn och visar hur svenskarna i det nya landet befinner sig »[...] i en ny ekologisk situation med en andlig atmosfär, som först och främst är primitiv, men samtidigt tillsatt med hitförda beståndsdelar från skilda kulturländer och kulturregioner» (ibid:12). Invandringen får konsekvenser för social gemenskap, identitet, etnicitet, organisatoriskt engagemang som tillsammans bestämmer den nya situationen. Det handlar om ackulturation, enkulturation och integration, men han använder inte dessa begrepp. Migrationen sammanhänger med folkväckelsen på så sätt att »samtidigt med nyhetsbegäret, [är] dragningen till det ödesmättade, blickandet ut i det okända [...] element i utvandringens psykologi, ingå dessa och befryndade benägenheter som element i religionen» (ibid:14).

Thörnberg studerar också samspelet mellan Sverige och Amerika under utvandringstiden och utvecklar sin kulturekologiska syn i analysen av de svenskar som utvandrar till Amerika. Jordan var fri genom *homestead*-lagen. Frälsningen var också fri (ibid:27). Det materiella och det immateriella konvergerar i dessa processer. De svenska invandrarna kan aldrig bli enbart en del av det amerikanska samhället, samtidigt som de i någon mening tvingas ge upp sin vilja att totalt vara svenska. Med Robert Park's begrepp talar

Thörnberg om »the marginal man» och om »gränsfolket», en suggestiv benämning på det som idag kunde kallas hybridkulturer: »[...] immigrantens och den nya omgivningens ömsesidiga främlingskänsla, emigrantens och den gamla omgivningens främlingskänsla» (ibid: 19–20). »Vårt gränsfolk har gjort Amerika till vårt grannland», skriver Thörnberg. De blir ett slags permanenta främlingar. Svenskarna bildar egna församlingar i USA, men dessa lyckas inte riktigt eftersom de befinner sig i en ny ekologisk situation, och därför förlorar också dessa snabbt sin betydelse. Med flera exempel visar han hur omvändelsen kunde gå till i den nya miljön. Thörnbergs teknik består i att måla upp scener, tablåer, livsöden, scenarios. Det är i dessa målande och konkreta beskrivningar som Thörnbergs »etnografiska» kunskap blir mest tydlig. Med sin rika personliga erfarenhet och förtrogenhet med mänskliga livsvillkor har han mängder av material för att skapa sådana beskrivningar, ett tillvägagångssätt som kunde försvaras av den allra modernaste impressionistiske etnograf (t.ex. Tyler 1986).

Sverige växer in i Amerika och bildar en del i den amerikanska kulturen, samtidigt som immigranterna försöker bevara sin särart. Men hans tes är också omvänd, dvs. att även Amerika växer in i Sverige. Det är alltså inget nytt med religiös påverkan från Förenta Staterna. Ibland kan vi tro att 80-tals fenomen som Livets Ord och trosförkunnelsen är »främmande» för att de kommer från Amerika. Den populära opinionen vill hellre tänka på religiösa influenser från Orienten, Medelhavsområdet och Tyskland och dessa ges högre dignitet. Thörnberg har ett särskilt intresse för dem som vänder tillbaka och påverkar Sverige, själv påverkades han i unga år av en sådan, Isidor Kjellberg, chefredaktören på Östgöten som bodde ett kvarts sekel i USA. Dessa återvändande är inte så få, särskilt inte i religiösa kretsar. En återvändare som hade stor betydelse för de svenska folkrörelserna var Knut Oskar Broady. Han studerade vid Colgate University på amerikanska östkusten och återvände till Sverige för att vara rektor vid Baptistseminariet i 55 år. Det svenska baptistsamfundets fönster vette mot Amerika, skriver Thörnberg. Det som man i Sverige trodde skulle bli en svensk kulturkolonisation av Amerika blev i stället motsatsen. Inte bara frikyrkan utan också nykterhetsrörelsen kom tillbaka i amerikansk skepnad. Broa-

dy var därmed en slags kolonisationsform. Både baptismen och metodismen har sina rötter i England, men de kom till Sverige i amerikansk organisationsform. Det gällde också adventister, mormoner, pingstväckelsen, Christian Science, IOGT, Blåbandsrörelsen osv.

Thörnberg skriver en hel del om talare. För det första därför att talet som medium och som retorik är det allra viktigaste i folkrörelserna. Det är i denna tradition han själv verkar genom sina mängder av föredrag och det är den retoriska stil som kännetecknar hans skrivna arbeten. Det är på det sättet de flesta nås, det är så att säga spridningsvägen för folkrörelsernas ideologi. Denna väg har han själv gått, han höll massor med föredrag och tal, han känner detta som sitt kommunikativa redskap. Han skriver i en senare omarbetning av Amerikaboken (Thörnberg 1943:146):

En tidnings läsekrets mottar icke samma omedelbara intryck som åhörarna på ett politiskt eller religiöst möte. Den beröres inte omedelbart av den politiske talarens tvärsäkra påståenden, patetiska utrop och upprepade lösenord, av hans kvickheter, än burleska, än behagligt glittrande. Den gripes ej såsom på väckelsemötet av en hänförd predikant med en dramatisk skildringskonst, en predikant, som talar i olika stämlägen, med skilda röstfärger och vilken framför allt mot slutet omsusas av glada tonfall och sorgsna suckar från en utvald skara. En tidnings läsare stå ej under det omedelbara, suggererande inflytande av en talande människas tunga, minspel, åtbörder. De erfara icke sådana känslor av sympati och livas icke till sådana hållningar och handlingar som folksamlingen på mötet. Men journalisterna ha verksamma medel att sätta läsarnas fantasi i rörelse, att framställa bilder, som med en obetvinglig, levande makt göra intryck, att väcka gemensamhetskänslor hos mängden, vilken just bildar en samling i kraft av medvetandet om att läsa samma tryck.

Han visar hur de svenska frikyrkorna hämtar den mesta av sin inspiration från USA. Sverige utgör i själva verket ett missionsfält för de amerikanska samfundet. Uppfattningen har ofta varit den motsatta.

Den andra av de tre populära böckerna är *Frälsningsarmén. En engelsk skapelse i svenskt samhällsliv* (1939). Som vanligt inleder Thörnberg sin studie mycket blygsamt. Boken baserar sig, säger han, på femtio års bekantskap med Frälsningsarmén och hans sym-

pati för rörelsen är ungefär lika gammal. Han mötte armén redan som ung pojke i Västervik, men rörelsen kom att få en viktig plats i hans liv då han i ett tjugotal år bodde i ett enkelt rum på deras hotell på Drottninggatan i Stockholm. I inledningen till studien säger han sig vilja »meddela upplysningar, ge en översikt». Med rädsla för att låta alltför anspråksfull säger han vidare att det är »en sociologisk studie av en religiös rörelse» (ibid:3). Orsaken till att han tvekar är att han säger sig vara rädd för att det han gör inte är så originellt eller att det inte rymmer några forskningsresultat. Man kan märka att han står under påverkan av en sociologi som är av helt annat slag och som inte ser »resultat» i samma betydelse.

Han vill se Frälsningsarmén som ett religiöst samhälle, ett samhälle med »en mondial utbredning under brittisk hegemoni», en världsmakt med en slags andlig kolonialism som huvudambition. I studien fokuserar han på personligheterna och den religiösa socialisationen och följer därmed sitt teoretiska perspektiv där sociologi och socialpsykologi ligger nära varandra. Personligheterna är, menar han:

[...] sammanfattningen, den levande och verkande helheten av hållningar, av medfödda benägenheter, antagna vanor, förvärvade egenskaper vilka utmärka individen, skilja denna från andra individer, bestämma hans eller hennes roll inom olika grupper. (ibid:5).

Han bygger till stor del på den tysk-amerikanske religionsfenomenologen och hermeneutikern Joachim Wach, som först på 60-talet uppmärksammades av den akademiska forskningen i Sverige. Han tar också upp Webers kända tes om protestantismen och kapitalismens anda. Han frågar sig inledningsvis om tesen kan stämma:

Bär den vittnesbörd om lusten till ett obegränsat penningförvärv? Framter den bilden av människors rationaliserade rentav till operosonlighet drivna pekuniära strävanden inom byråkratiska, till sträng disciplin sammanknutna organisationer? (ibid:10).

Ja, svarar han. Men han menar att iver hos medlemmarna är sublimerad, pengarna samlas in »för främjandet av Guds rikes sak». Frälsningsarmén beskriver han som ett multinationellt företag med en sträng byråkrati, med hierarki, med autokrati, med armé! Para-

doxalt nog, menar Thörnberg, så lyckas armén bäst i de länder som har en liberal-demokratisk författning och som egentligen skulle vara ett skydd mot en sådan världsmakt. Han ger en fascinerande beskrivning av dynastin Booth. Mor, far och sju syskon vilka alla blev generaler eller fick höga poster. Alla ingifta fick ta namnet Booth och en av dessa var svensk. Thörnberg intervjuade William Booth flera gånger och hade därmed verklig närkontakt med rörelsens centrum: »Han blir en gigantisk finansiell strateg: Han blir det nittonde århundradets och den tjugonde sekelöppningens framgångsrikaste religiösa företagare» (ibid:28).

Tesen i boken om Frälsningsarmén är att rörelsen syftar till att störa den sociala kontrollen genom att spränga gamla seder: »De förde in nya fasoner och nya kostymer i gudstjänst och gatuliv» (ibid:10). Men de för också tillbaka människor till denna sociala kontroll. Människor i disharmoni får uppleva en ny samhörighet, de stärker familjen som institution bland annat genom att office-rarna alltid bildar par, de uppmuntras till ärlighet och laglydnad för att passa såväl i Frälsningsarméns »autokrati» som i samhällets »demokrati». Vidare vill han se hur denna brittiska idé, färgad av bland annat kolonialismen, förvaltas av svenskarna – en engelsk skapelse i svenskt samhällsliv.

Frälsningsarmén var ingen medelklassrörelse men den producerade medelklass. Till skillnad från den amerikanska scenen så har Frälsningsarmén en antidemokratisk karaktär i sin autokratiska organisation. Att de lyckades så bra i Sverige berodde, menar Thörnberg, bland annat på migrationen både inom och utom landet och på övergången från ett levnadssystem till ett annat: »De kunde hos oss liva upp även de torra, tröga, inåtvända – dessa hos oss så talrika människor med schizothyma drag» (ibid:78).

Den tredje boken i serien är *Folkrörelser och samhällsliv i Sverige* (1943) som placerar de tre stora folkrörelserna i sociologisk och socialpsykologisk belysning. Detta är troligen Thörnbergs mognaste sociologiska arbete. Han noterar att det är första gången i Sverige som det görs ett försök att »[...] på ett sådant här sätt behandla ett komplex av omfattande organiserade strävanden» (ibid:6).

Tidigare har Thörnberg inte sociologiskt definierat folkrörelser, men det sker i denna bok. Med folkrörelser menar han »[...] orga-

niserade strävanden i samband med vissa intressen. Det torde vara exaktare att säga vissa värden» (ibid:7). Intressena eller värdena kan vara ekonomiska, religiösa, politiska eller socialmoraliska. Folkrörelserna hör till de s.k. sekundära grupperna, vars betydelse, enligt Thörnberg, ökar i det moderna samhället. Han uppskattar att c:a en tredjedel av Sveriges befolkning i början av 40-talet tillhör folk-rörelserna och utgör därmed en betydande grupp inom national-samhället.

Liksom i tidigare skrifter vill han beskriva de enskilda männi-skornas liv i mötet med rörelserna, således en process där såväl sociologiska som socialpsykologiska faktorer spelar in. Det veten-skapliga tänkandet om samhället har en särskild uppgift: »Sociolo-gin har till uppgift att studera dessa processer, såsom de uppstått och fortgått, uppstå och fortgå, de orsaker som framkallat dem, och likaledes den gestaltning, de resultat, som de kunna väntas anta och leda till. Uppgiften är: a) analytisk, b) beskrivande, c) tillämpande.» (ibid:8). Liksom i tidigare studier betonar Thörnberg att det socio-logiska studiet inte innebär en studie av själva idéerna, utan av deras sociala följder.

Förutom detaljerade och färgstarka porträtt av olika personlig-heter inom folkrörelserna, dess ledare och organisationer, dess ka-raktär och omfattning, väsentligen en fortsättning av hans tidigare arbeten, ger han i en omfattande inledning till *Folkrörelser och sam-hällsliv i Sverige* exempel på hur folkrörelserna kan förstås med hjälp av olika samhällsförklaringar: den antropogeografiska, den raspsykologiska, den idealistiska, den materialistiska historieupp-fattningen och slutligen en sammanfattande sociologisk tolkning. Thörnberg skisserar en historia, en »gestaltningsserie», där olika förklaringar bryter fram: »Ett samspel har försiggått mellan ekono-miska, idealistiska och vad vi skulle kunna kalla lokalsociologiska krafter» (ibid:80).

Thörnberg – ett kunskapssociologiskt perspektiv

I sin artikel »En ny sociologi» belyser Anna Olsson det förarbete som ledde fram till att ämnet sociologi institutionaliserades 1947. Där citeras den slutliga skrivningen där man efterlyser mer kun-

skap om »samtida svenska samhällsförändringar, i synnerhet de svenska folkrörelserna». På 1940-talet diskuterades behovet av kunskap om »det moderna samhället». I en annan artikel som citeras av Olsson, skriver Gunnar Myrdal att sociologin naturligtvis bör utforska folkrörelserna, men det finns samtidigt, menar han, en mängd företeelser som har en mer central plats i den allmänna samhällsvetenskapen, t.ex. studiet av familjen, klasserna, generationer, ideologier, reformer, religion, reklam, etc.⁸

Med kunskap om Thörnbergs sociologiska pionjärbete är det självklart att förstå hans betydelse för identifieringen av problemområdet folkrörelserna samt de som anges av Myrdal, men också för framväxten av sådana formuleringar. Vid 40-talets början var han den samhällsforskare som mest konsekvent fokuserat sin analys på de svenska folkrörelserna och migrationen, två av de viktigaste samhällsförändringarna från slutet av 1800-talet. Hans verksamhet är dock inte exklusivt knuten till detta utan omfattar även de mer centrala sociologiska företeelser som Myrdal efterlyser, särskilt i boken *Från det moderna samhället* (1935). Trots sin betydelse för den framväxande samhällsvetenskapen i allmänhet och i synnerhet för sociologiämnets etablering kan vi konstatera att Thörnberg var en av de förakademiska forskare som försvann. Orsaken till hans försvinnande är förknippat med den profilering och empiriska inriktning som ämnet får med dess etablering strax efter krigsslutet vilket utan tvivel hänger samman med den allmänna nyorienteringen mot amerikansk samhällsvetenskap, en utveckling där Thörnberg paradoxalt nog även spelade en viktig roll som introduktör och tolkare.⁹ Under 60-talet, när en successiv nyorientering skedde mot tolkande sociologi och kvalitativa metoder, uppmärksammades Thörnberg enbart av ett fåtal forskare inom den lilla gruppen religionssociologer som i honom fann en klok och erfaren föregångare. Hans böcker och artiklar är svåråtkomliga (i allmänhet magasinerade) och har inte publicerats på nytt, trots att flera av dem förtjänar att läsas, inte enbart av historiografiskt intresse, särskilt av dem som idag sysslar med sociala rörelser, interkulturella relationer och mig-

⁸ Se Olssons artikel, denna volym.

⁹ Jfr Törnqvist, denna volym.

ration.¹⁰ Svenska samhällsforskare får hos Thörnberg en intensiv närkontakt med den vitala och gränsöverskridande samhällsvetenskapen under seklets första hälft, återgivet av ett färgstarkt temperament vars framställningskonst bär drag av folkrörelsernas muntliga retorik.

Thörnberg var en lärd person men ingen akademiker. Han var autodidakten som blev folkbildare och hedersdoktor. Från sin plats i folkrörelserna – »inifrån» – utformade han ett annorlunda perspektiv än det som blev synligt från akademierna.

Det finns knappast något land där folkrörelserna – nykterhets-, väckelse- och arbetarrörelserna – har haft en sådan stor betydelse som i Sverige. Dess sociala, politiska, moraliska och ideologiska roll och de historiska formerna för människors engagemang tycks i många stycken vara överspelad, något som noteras redan av Thörnberg. De har dock haft ett bestående historiskt inflytande. Med olika regionala variationer och i olika inbördes allianser har de alla medverkat till ett omfattande maktskifte i svensk historia. Samtidens folkrörelser framträder i nya former och med andra förtecknen, ibland under konkurrens från de »nya» folkrörelserna, s.k. new social movements (NSM). De traditionella folkrörelserna har varit föremål för forskning ur flertalet vetenskapliga perspektiv, historiska, religionsvetenskapliga, statsvetenskapliga, organisatoriska och sociologiska, för att bara nämna några. Inom rörelserna har, jämsides med det vetenskapliga intresset, förekommit en självanalys. Ibland har avsaknaden av en sådan påtalats. Denna folkrörelsernas »egen» analys har inte så ofta, det är min bedömning, fått samsas på samma epistemologiska arena som den akademiska analysen. Självfallet finns det många förklaringar till detta. Den egna analysen har oftare varit mer ideologi än analys, den har tillhört en annan historiografisk och ideologisk genre, den har inte varit rumsren i den akademiska forskningens ögon, osv. Vanligtvis har sådana »populärforskare» fått illustrera ett kognitivt och metodologiskt misslyckande i en debatt som velat upphöja den »verkliga» forskningen som norm.

¹⁰ Undantaget är studien om Frälsningsarmén som utgavs på nytt av FA-Press förlag 1969.

Genom forskare som Thörnberg kan man få fördjupad kunskap om initierade praktikers och ideologers syn på kunskap, kommunikation, litterär och muntlig gestaltning, källkritik, etc. Hur representeras »social kunskap» av dem som står mitt i den verklighet som skall beskrivas? Denna kunskap är intressant i sig, men kan också tillföra något viktigt till den pågående vitala debatten, inom vetenskap och politik, om vetenskaplig och politisk legitimitet, makt, narrativa genrer, vetenskaplig popularisering, kunskapsanspråk, etc.

I någon mening detroniseras den objektiva kunskapen (men problemet är att den »nya» kunskapen ofta har en objektiverande karaktär). Ambitionen att samverka med praktiker, i detta fall medlemmar bottnar i tanken att eget engagemang verkligen skapar en förståelse av den egna rörelsen och för någonting vidare som inte bara blir kvar i den vetenskapliga världen, en detronisering av den »objektiva» vetenskapliga kunskapens anspråk på att säga den slutgiltiga sanningen om sakernas tillstånd, processer och förändringar; samt tanken att medlemmarna och de aktiva själva har en kunskap och förståelse som möjligen inte finns tillgänglig för forskare.

Chansen att idag lära sig något av dessa forskare, är större än vad som tidigare antagits. Sådan förståelse är också en insats för att lysa upp en del viktiga, men mer eller mindre bortglömda, klassiker i svensk samhällsvetenskaplig historia. Vad kan tidiga forskare och bildningsprofeter inom facket, väckelsen, nykterhets- och arbetarrörelsen som E.H. Thörnberg, Oscar Olsson, Sigfrid Leander, Carl Cederblad, Mauritz Sterner och de sociala tänkare »av ett nytt snitt» som nämnts ovan, lära oss om synen på kunskap, representationen av kunskap och populariseringens möjligheter. Sådana kunskapsociologiska reflektioner skapar radikala möjligheter för en ny förståelse även av samhällsvetenskapernas framväxt.

Referenser

- Amnå, E. (1993) »Att tolka frikyrkotraditionerna», i Amnå, E. & Johannesson, L. (red.) *Tro mot tradition. Om den frikyrkliga identiteten*. Stockholm: Carlssons.
- Arnstberg, K.O. (1989) *Utforskaren. Studier i Sigurd Erixons etnologi*. Stockholm: Carlssons.

- Biddiss, M. D. (1977) *The Age of the Masses. Ideas and Society in Europe Since 1870*. Harmondsworth: Penguin.
- Broberg, G. (1988) »Statens institut för rasbiologi – tillkomstären», s. 178–221, i Broberg, G., Eriksson, G. & Johannisson, K. (red.) *Kunskapens trädgårdar. Om institutioner och institutionaliseringar i vetenskapen och livet*. Stockholm: Atlantis.
- Emigrationsutredningen* (1908) *Bilaga VII Utvandrarnas egna uppgifter. Upplysningar inhämtade genom emigrationsutredningens agenter äfvensom brev från svenskar i Amerika*. Stockholm: Norstedts.
- Eriksson, I. (1994) »Den svenska sociologins dolda historia – fallet Gustaf Steffen», *Sociologisk Forskning* Nr 3, s. 55–56.
- Gullberg, A. (1972) *Till den svenska sociologins historia*. Stockholm: Kriterium. Unga filosofers förlag.
- Gustavsson, A. (1976) *Forskning om folkligt fromhetsliv*. Lund: Liber Läromedel.
- Jansson, T. (1982) *Samhällsförändringar och sammanslutningsformer*. Uppsala: Almqvist & Wiksell International.
- Jansson, T. (1985) *Adertonhundralets associationer*. Uppsala: Almqvist & Wiksell International.
- Jäder, K. (1968) *Ett gåtfullt geni*. Stockholm: Gummessons.
- Lundkvist, S. (1977) *Folkrörelserna i det svenska samhället 1850–1920*. Uppsala: Almqvist & Wiksell International.
- Nyhlén, E. (1964) *Svensk frikyrka*. Stockholm: Prisma.
- Pettersson, B. (1952) »Sokrates i Klara», *Vi läser, berättelsemagasin*, Stockholm, Nr 2.
- Thörnberg, E.H. (1912) *Amerikanska samhällsproblem*. Stockholm: Norstedts.
- (1917) *Samhällsklasser och politiska partier i Sverige*. Stockholm: Norstedts.
- (1925) »Om sociologins historia och uppgift», *Tiden* vol 17, s. 182–202.
- (1935) *Från det moderna samhället*. Stockholm: Bonniers.
- (1938) *Sverige i Amerika Amerika i Sverige. Folkvandring och folkväckelse*. Stockholm. Bonniers.
- (1939) *Frälsningsarmén. En engelsk skapelse inom svenskt samhällsliv*. Stockholm: Bonniers. (Andra oförändrade upplagan utgiven av FA-Press Förlag 1969)
- (1943) *Folkrörelser och samhällsliv i Sverige*. Stockholm: Bonniers.
- Tyler, S.B. (1986) »Post-Modern Ethnography: From Document of the Occult to Occult Document», s. 122–140, i Clifford, J. & Marcus, G. (eds.) *Writing Culture. The Poetics and Politics of Ethnography*. Berkeley: University of California Press.